

«СХІД» ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Аналізуються основні образно-символічні складові національної ідентичності в сучасній Україні. Висвітлюється контрарверсійність регіональних дискурсів «Сходу».

Ключові слова: культурний простір, регіон, національна ідентичність, мультикультуралізм, пограниччя.

Анализируются основные образно-символические составляющие национальной идентичности в современной Украине. Освещается контрарверсионность региональных дискурсов «Востока».

Ключевые слова: культурное пространство, регион, национальная идентичность, мультикультурализм, пограничье.

The basic components of symbolic imagery and national identity in contemporary Ukraine. Covered kontraversiynist regional discourses "East."

Key words: art space, region, national identity, multiculturalism, frontier.

В Україні, як визнають експерти, поділ на «схід» та «захід», став маніфестацією регіоналізму. Україна зображується як держава, що поділена на «україномовний і націоналістичний захід» і «російськомовний та сепаратистський схід». Цей поділ пояснюється наслідками взаємодії «українського заходу» з Польщею та Австро-Угорщиною, а також асоціацією «українського сходу» з Росією і Радянським Союзом. Дослідження політичних культур України свідчать про сегментацію політико-культурного простру країни. Окремі його складові вирізняються особливостями свідомості регіональних спільнот, в основі якої — регіональна ідентифікація, інтереси, цінності, спільний історичний та політичний досвід, етноконфесійні особливості.

Т. Журженко переконує, що використання дискурсу «Двох Україн» чітко відповідає політичному наміру зробити «цапа відбувайла» зі східної України в поясненні неадекватності очікуваних та наявних результатів у процесі національної розбудови в Україні впродовж десятиліть незалежності. Дослідниця вважає, що це прихована спроба законсервувати штучний вододіл між «європейською» Україною, у якій начебто відбуваються становлення громадянського суспільства та демократизація, та східною Україною, де від початку переважає політична культура, успадкована від царських і радянських часів. Дійсно, розгляд ідентичності східних українців як до-модерної і такої, що потребує політичної інтеграції в «національну ідентичність», є досить поширеним [4]. У такому разі перебільшено цілісність ідентичності нації, яка лише має намір приєднатися до демократичного європейського політичного простору. До того ж, спрощене узагальнення східноукраїнської регіональної ідентичності як

своєрідного «індикатора» транзитарності ідентичності зумовлює розгляд націєутворення як процесу гомогенізації та асиміляції, а також недооцінку потенціалу співіснування складних ідентичностей у сучасних суспільствах [4]. Тобто розбудова нації розглядається як процес із заздалегідь визначеним результатом. Очевидно, що в такому разі ігнорується комплексний, динамічний та багатовимірний характер ідентичності.

Розкриваючи суперечливість поняття «Східна Україна» як єдиного і гомогенного простору і користуючись конкретнішими дефініціями слід нагадати, що йдеться не про всі, а лише про три прикордонні з Росією області, а саме: Донецьку, Луганську, Харківську. За класифікацією І. Кононова, регіони поділяються на ті, що сформувалися з доіндустріальних етнотериторіальних спільнот, і ті, які виникли в процесі колонізації, цей мега-регіон належить до другої групи [7, с. 13]. Після проголошення Україною незалежності в 1991 р. кількість областей, які мають зовнішні кордони, збільшилась з п'яти до шістнадцяти. Такі зміни спровокували процеси самовизначення регіонів. Унаслідок складних політичних процесів формування владних еліт, зокрема на регіональному рівні, постало питання про те, як саме долучити ці регіони до національного дискурсу. У цьому суттєву роль відігравав так званий «російський чинник». Усвідомлення Росії як «іншого» неминуче стимулювало конструювання внутрішнього «Іншого», як, власне, й описуються прикордонні області в політичній публіцистиці. Крім того, стрімке збільшення місцевих економічних еліт надавало чимало приводів для виокремлення саме цих областей у політичному ландшафті України, як своєрідної турбулентної геополітичної зони. У 2004 р. ця проблема була артикульована ініціаторами з'їзду депутатів усіх рівнів у Северодонецьку. Але максимального загострення вона набула під час політичної кризи та військової агресії Росії проти України на початку 2014 р.

З облаштуванням міжнародного кордону між Україною й Росією, регіони російської та української пограничної області зіткнулися з двома несумісними процесами. З одного боку, вони стали «націоналізованими» територіями. На місцевому ж рівні розпочався рух щодо відновлення економічних і соціальних зв'язків із сусідніми областями на підставі міжнародної кооперації та відповідного перетлумачення регіональних історій та ідентичностей. Українська дослідниця східноукраїнських ідентичностей О. Філіппова цей процес визначає як перетворення україно-руського прикордоння на україно-російське, підкреслюючи таким чином його державне спрямування [9, с. 97-100]. Тобто із внутрішнього пограниччя воно стає зовнішнім. Така зміна контексту зовсім не означає зміну належності до українського національного культурного простору. Йдеться про актуалізацію етнокультурних маркувань території, точніше — про переосмислення функцій тих самих чинників з етноінтегруючих на

етнодиференціючі. Тому в процесі вироблення культурно-історичного наративу про Україну особливо актуально не відмежовуватися від контраверсійної її складової — історії російсько-українських відносин, проекцією яких є соціально-культурна ситуація в прикордонних регіонах. До розгляду ми взяли лише дві області з трьох зазначених як «Схід»: Луганську та Харківську, які поєднує належність до одного культурно-історичного регіону — Слобожанщини.

Луганська область є географічно найсхіднішою областю України й асоціюється разом з Донецькою з Донбасом. Вона має спільні кордони з Донецькою та Харківською областями України, та з Ростовською, Белгородською і Воронежською областями — зі сторони російського кордону. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р., чисельність населення регіону складала 2.546 тис. мешканців, з яких 86 % проживало в містах [1]. Для розуміння соціально-політичної та культурної динаміки в Луганській області важливо зважати на істотні відмінності між її південними і північними частинами. Південна є більше урбанізованою, що пояснюється її індустріалізованою економічною структурою. Вона входить до Донбасівського регіону, що охоплює російсько-українське прикордоння, але 85 % якого розташоване в Донецькій та Луганській областях. Північ області, який історично є складовою Слобожанського регіону, — більше сільський, з аграрною економікою. До 1917 р. північні території сьогоденної Луганської області входили до складу Харківської губернії (з 1835 р.), а південні — до Катеринославської губернії. Після 1919 р. більшість території області ввійшли до Донецької губернії, яка з 1932 р. стала Донецькою областю. У 1938 р. адміністративні кордони змінилися знову, з розділенням Донецької області на Сталінську (нині Донецька) і Ворошиловградську (нині Луганська). Між 1935-1958 рр. і 1970-1980 рр. Луганськ називався Ворошиловградом. У 1935 р. за розпорядженням Сталіна місто було перейменоване на честь Ворошилова, який народився в цьому місті [12]. Проте критична переоцінка сталінізму в офіційній радянській історіографії зумовлювала постійне перейменування міста, хоча і дотепер пам'ятник на честь маршала стоїть у центрі міста. У післявоєнні роки Луганськ також став об'єктом «русифікації», пов'язаною з радянською урбанізацією та індустріалізацією. Зокрема пропорції дітей, котрі навчалися в україномовних школах регіону, свідчать про зменшення: з 40.5 % у 1951/2 до 8.5 % — у 1985/6 р. Безпосередньо в місті Луганськ до 1986 р. україномовних шкіл не залишилося [14].

Історія колонізації Донбасу залишається дискусійною і в українській та російській версіях місцевої історіографії, що представлено у відповідних російській та українській версіях «Вікіпедії». Ми розглядаємо їх як варіанти репрезентації регіону, які відображають ті дискусії, що відбуваються на місцевому рівні щодо ролі Росії в історії краю. Українська версія переконує, що українці були першими, хто

оселився в цих областях. У XVIII ст. імміграційна політика російської влади стимулює чисельне збільшення інших етнічностей, зокрема росія. У самому тексті акцентується увага на тому, що ні російська, ні радянська влади не мали повної підтримки населення. Тому більшовики здійснювали цілеспрямовану політику «зросійщення». В українській версії ці процеси розцінюються як чинник, що призвів до «де-українізації» регіону, який був природною частиною української етнічної території. У російській версії наголошується на тому, що російський культурний вплив не був штучним і має місцеве коріння. Ідеться про те, що Донбас, як і Україна, ніколи не зазнавали «русифікації» [12]. Загалом, зважаючи на фрагментарність краєзнавчих сюжетів, складається враження, що історія не є тим ресурсом, який важливий для формування уявлення про регіон.

Оцінюючи значення області в українській політиці варто звернути увагу на ту роль, яку вона відіграла в роки, що передували розпаду Радянського Союзу, коли в 1990-х рр. у Луганську був сформований місцевий рух, відомий як «Демократичний рух Донбасу». Саме тоді виникла ідея автономного Донецько-Криворізького регіону як складової об'єднаної України в межах УРСР. Проте результати референдуму грудня 1991 р. були несподіваними для аналітиків. Населення Луганської області разом зі всіма іншими східними областями проголосувало за незалежність України. Упродовж перших років незалежності, з погіршенням економічної ситуації на рівні місцевих еліт, сформувався комплекс економіко-політичних вимог. Зокрема: більшої регіональної автономії, особливо в економічній сфері, зближення з Росією та сусідніми російськими регіонами, підвищення статусу російської мови до рівня державної поряд з українською. Протягом парламентських виборів 1994 р., ради Донецької та Луганської областей проголосували більшістю голосів за підвищення офіційного статусу російської мови. У пострадянські роки регіональна влада Луганської області активно позиціювала Луганськ як «Східні ворота України».

Отже, Луганська область не має чіткої етнічної або етнолінгвістичної ідентичності [7 ; 8]. Це позначилося у відсутності підтримки проросійських радикальних організацій зокрема і під час виборів. Тому недоречно вважати східну Україну бастионом «проросійського сепаратизму». Очевидним є лише те, що населення підтримує ліві сили, особливо КПУ, що стало приводом для формування образу Луганська як «Червоного полюсу України». Політику українізації, запропоновану націонал-демократичними силами, місцеве населення сприйняло насторожено. Зокрема в Луганській області в 1991-1992 рр., пропорція дітей, що навчалися в українськомовних школах, складала 6.7 %, але до 2000-2001р. ця цифра підвищилася лише до 17 %, що значно нижче пропорції етнічних українців серед місцевого населення [8]. Вражаючими є дані стосовно мови навчання в дошкільних установах за 2000 р. У той час, як по всій Україні, зокрема й в інших

«русифікованих» регіонах, використання української мови начебто збільшувалося, наприклад у Запоріжжі та Донецьку, де 62.9 % і 34.5 % дітей навчалися українською, у Луганську мало місце велике відставання в цьому: лише 19.7 % [14].

Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р., українці складають 58%, що більше на 6.1% від попереднього 1989 р. Радянського перепису[1]. Пропорційно кількість росіян за цей час зменшилася з 44.8% до 39% [1]. Водночас українську мову сприймають як «рідну мову» лише 30 % населення регіону, демонструючи фактичне падіння на 4.9 % починаючи з 1989 р. І, навпаки, російську мову вважають «рідною» 68.8% населення, що більше на 4.9 % у порівнянні з 1989 р. [1]. Відсоток українців, які визначають українську як рідну мову, сягає лише 50.6 %, а 49.4 % вважають рідною російську. Ці результати свідчать про те, що після 1991 р. відбулося переосмислення своєї ідентичності частиною населення. Проте такі зміни не збіглися зі змінами в ставленні до української мови. Тому можна сформулювати попередній висновок: існує специфічна регіональна версія української ідентичності, яка не ґрунтується виключно на лінгвістичних основах. Неоднозначна природа місцевої ідентичності символічно представлена в міському ландшафті Луганська, де співіснують російські й українські символи, проте в дещо своєрідній формі: державна символіка представлена візуально, а її словесний супровід є російським. На відміну від багатьох інших міст України, впродовж останніх десятиліть, де мали місце цілеспрямовані зусилля по знищенню російсько-радянської символіки, які вплинули на процес заміни вуличних назв і знесення пам'ятників на честь комуністичних «вождів», у Луганську цього не сталося. Топоніміка міста залишається здебільшого радянською, пам'ятники, зокрема В. Леніну та Ф. Держинському, так само є складовою культурного ландшафту міста [12].

Отже, історія заселення регіону все ще є надзвичайно спірною. Протягом радянських часів регіон, як головна сладова Донбасу, відчув повною мірою процес радянської модернізації, особливо в частині культурної «русифікації» Утім, цей регіон не можна вважати «російським». Він є, радше, регіоном неоформленого російсько-українського мовного пограниччя, де все ще міцні асоціації з Радянським Союзом. Специфічна історична спадщина області, що відображає її економічну роль як за часів російської імперії, так і за радянських часів, пояснює ставлення населення до офіційної політики мовної українізації. Однією з характеристик регіону є відносна бідність культурного ресурсу для конструювання перекожливої регіональної ідентичності.

Харківська область має внутрішні кордони з Луганською та Донецькою областями на півдні, Полтавською — на сході та Сумською — на півночі. Також область межує з російським регіоном — Белгородщиною. У 2001 р. населення області сягнуло 2.9142 тис. осіб, з яких 78.5 % — міське населення [1]. Історія цієї області тісно пов'язана

з історією Слобожанщини. Вона була заселена в середині XVII ст. українськими селянами і російськими поселенцями в прикордонні Московської держави, Польщі і Татарського ханату. У результаті територіального розширення Московської держави завдяки степу за часів Петра I регіон поступово наближався до основних провінцій імперії. Цей статус підтвердив «Статут для провінцій» у 1779 р. Провінційні реформи були завершені в 1782 р. формуванням на основі чотирьох полкових міст: Харкова, Сум, Ахтирки й Ізюму, нової — Харківської губернії. Як прикордонний регіон, Слобожанщина притягувала чимало селян і козаків, котрі втікали від релігійного і соціального насильства в підконтрольних Польщі регіонах сьогodнішньої України. В обмін на військову службу козаки отримали обмежену адміністративну автономію. За відсутності заможного помісного дворянства в регіоні, набула розвитку незвична система безплатного землеволодіння. Козаки також мали деякі економічні привілеї, наприклад, податкова безмитна торгівля, яка сприяла розквіту місцевої економіки. Протягом XIX ст. Харків перетворився на важливий науковий і культурний центр завдяки заснуванню в 1805 р. університету. За часів російської імперії Харків динамічно розвивався, будучи у чомусь значимішим на той час, ніж Київ. У 1918-1934 р. місто мало статус столиці УРСР і зростало як важлива складова воєно-промислового комплексу, а також як великий культурний, транспортний і інтелектуальний центр. Етнічна композиція населення регіону в цей період суттєво змінилася. Унаслідок напливу російських переселенців і політики «русифікації» між 1959 р. і 1989 р. пропорція українців зменшилася з 82.2% до 63.1%. І, навпаки, пропорція росіян підвищилася з 17.2% до 33.4%. Відповідно, пропорція дітей в українських школах зменшилася з 71.8% у 1951/2 р. до 27.9% в 1985/6 р. [15]. Етнографічне дослідження російсько-українського прикордоння свідчить про те, що населення регіону мало культуру, місцеві традиції і менталітет, який складно визначити або як російський, або як український [6; 9; 10].

Історична колонізація цього регіону є предметом гарячих дебатів починаючи з XIX ст. Поряд з іншими історико-культурними проблемами, ключовим є питання про те, якою мірою Слобожанщину можна вважати українською територією. Або «русифікація» регіону відбулась під тиском примусової русифікації за царського та радянського режимів, або його багатоетнічність є історичною і походить від змішування та природного заселення регіону як росіянами, так і українцями. Після 1991 р. такі дебати стали значно гучнішими. Т. Журженко зауважує, що «український» характер регіону оспорується потужним дискурсом мультикультуралізму [5]. Цю версію історичних подій кооптували регіональні еліти, які використали її, аби створити компромісну регіональну версію «національної ідеї» [3; 11]. Слобожанщина була (пере)винайдена як альтернатива «нації»,

яка визначається виключно за етнічними та лінгвістичними критеріями. Цей контраргумент тим, хто стверджує, що «стерта українська ідентичність» у східній Україні — наслідок російсько-радянського впливу — засвідчує незавершеність проекту розбудови нації. Дискурс «мультикультуралізму» відкидає те, що імперські претензії та насильницьке колоніальне панування, які нав'язані Росією, мали вплив у регіоні. Таким чином, специфічна регіональна ідентичність є такою, що по-суті підтверджує оригінальний «український» характер регіону. Традиційно дружні російсько-українські стосунки в регіоні виправдовують роль Харкова як посередника у стосунках між Росією і Україною та зусилля місцевих еліт і надалі розвивати транскордонну кооперацію.

Щодо структури населення, то в 2001 р. українців тут було 70.7%, що більше на 7.9% від попереднього 1989 р. перепису. Росіяни склали 25.6 %, менше на 33.2 % ніж у 1989 р. [1]. У 2001 р. 53.8% населення вважало українську мову рідною мовою, що більше на 3.3 % у порівнянні з 1989 р. Серед українців 74.1% визнавало рідною українську мову, а 25.8% — російську. У школах з українською мовою навчання в 1985/6 рр. було лише 27.9 % дітей. До 2000/1 р. ця цифра збільшилася до 55% [14]. Так само в дошкільних установах до 2000 р. 82.7% дітей навчалися українською, що більше, ніж частка українців серед місцевого населення [14]. Ці цифри порівняно з аналогічними в Луганську дозволяють вважати ситуацію щодо україномовних українців набагато оптимістичнішою. Такі тенденції підтверджують результати якісного дослідження, здійсненого в Харкові у 2003 М. Совік [16]. Під час інтерв'ю з підлітками вона з'ясувала, що українська мова є своєрідним символом української ідентичності, хоча більшість з опитаних використовували повсякденно російську мову. Інші респонденти засвідчували, що використання ними російської мови сформувало частину їх «особистої» ідентичності як те, що об'єднує їх у ширшу східнослов'янську спільноту, проте українську мову вважали важливим символом української держави. Отже, очевидно є відмінність мовної ситуації в Харкові та Луганську. Якщо в Луганську спостерігається сильний опір спробам мовної українізації, у Харкові, хоча більшість населення і продовжує використовувати російську мову повсякденно, толерантніше ставляться до державного проекту мовної українізації.

У контексті конструювання регіональної ідентичності цікавими є результати дослідження «Слобожанщина: соціально-культурні інваріанти історичного Пограниччя» кафедри українознавства Харківського національного університету у 2009 р. [9]. Зокрема, з'ясовувалися уявлення студентів-першокурсників харківських внз щодо асоціацій з Росією, Європою, Україною. Дослідження засвідчили, що Росія сприймається як близька Україні країна, партнер, дружній, але сусід, окрема держава. Європа асоціюється з якісними

товарами, вищим рівнем життя і побуту, як місце, де хотілося б жити. Студенти вважають Україну частиною Європи, країною, що розташована на перехресті між Сходом і Заходом, пограниччям між Росією і Європою, окремою, самодостатньою державою. Відчуття європейськості, мабуть, є тим, що робить Харків не стільки регіональним центром, скільки одним з епіцентрів культурно-політичної практики в Україні. Певною мірою цю тезу підтверджує дослідження ідентичності харків'ян, здійснене О. Мусієздовим [13]. Так, Харків асоціюється з образами «вільного поселення», промислового, наукового, культурного, торгового та транспортного центру, «першої столиці». При тому, що всі ці номінації співіснують і конкурують одна з одною, утім у кожній з них підкреслюється центральність міста. Отже, Харків цілком може претендувати на специфічну, проте не периферійну позицію у творенні національного культурного простору. Як стверджують дослідники, ті респонденти, котрі визнавали реальність пограниччя, здебільшого мали на увазі інформаційно-комунікативну, а не територіально-політичну його складову.

У цьому сенсі символічною є назва дослідження В. Кравченка, присвяченого ідентифікаційним процесам у Слобожанщині: «Харьков/Харків: столица пограничья». Автор застосовує поняття «пограниччя» як альтернативу концептам регіон або нація та пропонує визнати культурну суб'єктність пограниччя. Тобто розглядати його специфічність не в розташуванні між різними центрами сил, а як простір співвідношення та збігу різного роду меж: політичних, релігійних, етнічних, мовних тощо [10]. Зважаючи на особливості українського пограниччя як культурного середовища, дослідник пропонує розрізняти модерність та націоналізм, нагадуючи про «дзеркальність» модернізованої (індустріалізованої), але русифікованої східної України та здебільшого аграрної, але, як вважається, національно орієнтованої західної України. Аналізуючи сюжети зміни символічної географії регіону, дослідник вважає, що головними ознаками Слобожанщини є відкритість, неусталеність, рухливість ідентифікаційних моделей, співіснування яких пояснюється слабкістю кожної з них. Водночас, опонуючи спробам узагальненого маркування регіонів на основі електоральної поведінки населення, В. Кравченко пропонує переглянути саму концепцію національної ідеї, яка б була позбавлена крайнощів історизму й етнізації культурних особливостей і зорієнтована на соціокультурну модернізацію.

Отже, макрорегіони, сукупністю яких звично визначається національний культурний простір України, заслуговують на глибший та системніший аналіз і потребують урахування більшої кількості чинників для описування специфіки їх локальних ідентифікаційних практик. Зокрема процеси, що визначають їх внутрішню динаміку, стимулюють зміну методологічних підходів до їх оцінки. Специфіка культурного капіталу українського Сходу — не в його

«недоукраїнськості», а в тому, що він є здебільшого радянським. Проте як і російськомовність не дорівнює політичній «проросійськості» або «антиукраїнськості», так само й культурно-політична специфічність Сходу не передбачає його опозиційності національно-культурному проекту. Відмінності розглянутих нами центрів східної України підтверджують перспективність подальшої розробки аналітичної моделі «пограниччя» як специфічного культурно-географічного ареалу. Зважаючи на недосконалість існуючих моделей культурно-історичного картографування, у подальшому доцільно використати арсенал таких дисциплін: культурна географія або візуальна антропологія, які вможливають позаполітично осмислити символічний простір.

Список літератури

1. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. — Назва з екрана.
2. Грінченко Г. Національно-культурна ідентичність жителя «контактної зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників м. Харкова) / Грінченко Г., Кравченко В., Мусієздов О. // Схід-Захід : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка. — Х. ; К., 2006. — Вип. 8 : Спец. вид. : Порубіжжя. — С. 160–184.
3. Добкин М. Контуры национальной идеи Украины [Электронный ресурс] / М. Добкин // УНИАН. — Режим доступа: <http://www.unian.net/news/391943-konturyi-natsionalnoy-idei-ukrainyi.html>. — Загл. с екрана.
4. Журженко Т. Міф про дві України : (з приводу ст. М. Рябчука «Двоїстість чи двозначність? Україна як політична (де)конструкція») / Т. Журженко // Сучасність. — 2003. — № 4. — С. 78–83.
5. Журженко Т. Ю. Мовна політика в сучасній Україні / Т. Ю. Журженко // Розвиток демократії в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., (Київ, 29 верес. — 1 жовт. 2000 р.) : наук. зб. / М-во освіти і науки України, Центр вивчення демократії ун-ту КВІНЗ (Канада), Канад. агентство міжнар. розвитку (CIDA). — К., 2001. — С. 39–50.
6. Журженко Т. Нове пострадянське прикордоння: ностальгія, опір змінам, адаптація (на прикладі трьох сіл Харківської області) / Тетяна Журженко // Схід-Захід : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка. — Х., 2006. — Вип. 8 : Спец. вид. : Порубіжжя. — С. 185–189.
7. Кононов І. Ф. Україно-російська границя: практики влади и повседневная жизнь населения / И. Ф. Кононов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2010. — № 889. — С. 79–86.
8. Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація : (Донбас в етнокультур. координатах України) / І. Кононов. — Луганськ : Альма-матер, 2000. — 494 с.
9. Кравченко В. В. Представление о пограничье и практики их использования / В. В. Кравченко, А. А. Мусієздов, О. А. Филипова. — Вільнюс : ЕГУ, 2012. — 174 с.
10. Кравченко В. Харьков/Харків : столица Пограничья / В. Кравченко ; Европ. гуманитар. ун-т. — Вільнюс : ЕГУ, 2010. — 358 с.
11. Кушнарєв Е. П. Новая украинская национальная идеология — час пробил [Электронный ресурс] / Е. П. Кушнарєв // Еженедельник 2000. — Режим доступа: <http://2000.net.ua/2000/forum/11033>. — Загл. с екрана.

12. Луганск [Электронный ресурс] // Википедия. — Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Луганск>. — Загл. с экрана.
13. Мусієздов А. Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу міста / А. Мусієздов // Схід-Захід : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. — Х., 2011. — Вип. 15 : Спец. вид. : Проблеми історичної урбаністики. — С. 217–234.
14. Русский язык в Украине. Кн. 2.: Социология и статистика / ред. М. Б. Погребинский. — Х. : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2010. — 361 с.
15. Arel D. Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages? / D. Arel // Nationalities Papers. — 1995. — Vol. 23, № 3. — P. 597–622.
16. Sovic M. Language practices and the language situation in Kharkiv: examining the concept of legitimate language in relation to identification and utility / M. Sovic // International Journal of the Sociology of Language. — 2010. — № 201. — P. 5–28.

Надійшла до редколегії 25.03.2014 р.